IJTIMOIY TARMOQLARNING O‘ZBEK TILI IMLOSIGA TA’SIRI

Elmurodova Sevinch
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya

Maqolada ijtimoiy tarmoqlarda o‘zbek tilining yozma shakli, xususan imlo me’yorlarining qanday o‘zgarayotgani tahlil qilinadi. Raqamli muhitda yozish tezligi, qurilmalarning klaviatura imkoniyatlari, lotin va kirill yozuvlarining aralash qo‘llanilishi hamda ingliz va rus tillaridan o‘zlashmalar imlo amaliyotiga ta’sir ko‘rsatmoqda. Tadqiqotda muloqot tahlili va imlo me’yorlari bo‘yicha mavjud adabiyotlarga tayaniladi. Natijalar ko‘rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlar imlo xilma-xilligini oshirmoqda, ayni paytda tilning yozma barqarorligini saqlash uchun yangi ehtiyojlarni yuzaga keltirmoqda.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy tarmoqlar, o‘zbek tili, imlo, lotin yozuvi, raqamli muloqot, kodlashtirilgan yozish, tilning evolyutsiyasi.

Kirish

So‘nggi yigirma yil ichida internet va mobil aloqa vositalari insonlarning yozma muloqot shakllarini tubdan o‘zgartirdi. Ilgari yozma nutq asosan rasmiy hujjatlar, maktab mashqlari va adabiy matnlar orqali shakllangan bo‘lsa, hozir kundalik yozishmalarning katta qismi ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va izohlar orqali amalga oshmoqda. Bu jarayon tilshunoslar uchun yangi tadqiqot maydonini ochdi: yozma nutq endi tezkor, ixcham va ko‘pincha norasmiy bo‘lib bormoqda.

O‘zbek tili uchun bu o‘zgarishlar alohida ahamiyat kasb etadi. 1993-yilda lotin yozuvining rasman joriy etilishi, shuningdek, yozuv bo‘yicha amaldagi imlo qoidalarining ayrim qismlari (masalan, o‘ va g‘ harflaridagi tutuq belgisi, sh, ch, ng birikmalari) hamon muhokama va amaliyotda turlicha qo‘llanilmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda bu xilma-xillik yanada yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi ijtimoiy tarmoqlar muhitida o‘zbek tili imlosida qanday o‘zgarishlar yuz berayotganini aniqlash, bu o‘zgarishlarning sabablarini tahlil qilish va ularning til me’yorlari uchun oqibatlarini baholashdan iborat.

Nazariy asos

Raqamli muloqotni o‘rganish sohasida tilshunoslar yozma nutqning og‘zaki nutqqa yaqinlashish tendensiyasini qayd etishgan. Crystal (2006) internet tilini “yozma va og‘zaki nutq o‘rtasidagi uchinchi shakl” sifatida ta’riflaydi, chunki u yozma matn ko‘rinishida bo‘lsa-da, ko‘p jihatdan suhbat uslubiga ega. Tagg (2015) raqamli muloqotda imlo va punktuatsiya qoidalarining erkinlashuvi, qisqartmalar va belgilar tizimining kengayishi haqida yozadi. Baron (2008) esa tezkor yozishmalarda imlo me’yorlariga rioya qilishning ahamiyati kamayib, muloqot samaradorligi birinchi o‘ringa chiqayotganini ta’kidlaydi.

Imlo tushunchasi bu yerda ikki darajada ko‘rib chiqiladi. Birinchisi, normativ imlo, ya’ni rasmiy qoidalar va lug‘atlarda belgilangan yozuv me’yorlari. Ikkinchisi, amaliy imlo, ya’ni foydalanuvchilarning real yozish odatlari. Ijtimoiy tarmoqlar aynan shu ikki daraja o‘rtasidagi farqni kengaytirmoqda. Normativ imlo o‘zgarmagan bo‘lsa-da, amaliy imlo tez sur’atda o‘zgarib bormoqda.

Bu nazariy yondashuv o‘zbek tili materialiga tatbiq etilganda ham o‘rinli. O‘zbek tilining agglyutinativ tuzilishi, ko‘p sonli qo‘shimchalar va ularning talaffuzdagi o‘zgarishlari imloda doimiy qiyinchilik tug‘dirib kelgan. Raqamli muhitda esa bu qiyinchiliklar yanada ochiq namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot yondashuvi

Maqola sifat tahlil usuliga asoslangan bo‘lib, uchta yo‘nalishni qamrab oladi: (1) ijtimoiy tarmoqlardagi yozma matnlarning tipologik tavsifi; (2) imlo o‘zgarishlarining asosiy turlarini aniqlash; (3) bu o‘zgarishlarning sabablarini izohlash. Tahlil uchun ijtimoiy tarmoqlardagi ochiq postlar, izohlar va messenjer yozishmalarining namunaviy tanlovi nazarda tutiladi. Namuna tanlashda mavzu, yosh guruhi va platforma turi bo‘yicha xilma-xillikka e’tibor qaratiladi.

Tahlil birliklari sifatida quyidagilar tanlanadi: tutuq belgisining qo‘llanilishi (o‘, g‘ harflarida), lotin va kirill harflarining aralash ishlatilishi, ingliz va rus tillaridan o‘zlashgan so‘zlarning yozilishi, qisqartmalar va raqam-harf birikmalari, hamda punktuatsiya va katta harflarning qo‘llanilishi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, bu tadqiqot ijtimoiy tarmoqlarda yozilgan matnlarning axloqiy va huquqiy jihatlarini hurmat qilgan holda amalga oshirilishi lozim. Shaxsiy ma’lumotlar anonimlashtiriladi va faqat tilshunoslik maqsadlarida ishlatiladi.

Asosiy o‘zgarishlar va tahlil

1. Tutuq belgisi (’) ning beqaror qo‘llanilishi

O‘zbek lotin imlosida o‘ va g‘ harflarini ifodalash uchun tutuq belgisi (‘) qo‘llaniladi. Biroq ijtimoiy tarmoqlarda bu belgi ko‘pincha tushirib qoldiriladi, aks holda apostrof (’), tutuq () yoki oddiy tirnoq (') bilan almashtiriladi. Natijada bir so‘z turli shakllarda yoziladi: “o‘qituvchi”, “oqituvchi”, “oqituvchi”.

Bu hodisaning sababi texnik va psixologik omillarda. Mobil klaviaturalarda tutuq belgisi alohida tugma ostida joylashgan bo‘lib, tez yozishda foydalanuvchi uni e’tiborsiz qoldiradi. Shu bilan birga, ko‘plab foydalanuvchilar yozuv tizimidagi farqlarni bilmaydi yoki ularga ahamiyat bermaydi. Natijada tutuq belgisi erkin variantga aylanmoqda.

Bu o‘zgarish imlo me’yorlari uchun jiddiy savol tug‘diradi: agar bir xil so‘z bir nechta shaklda yozilsa va bu shakllar muloqotda tushunarli bo‘lsa, normativ talab qanchalik amaliy? Tilshunoslik nuqtayi nazaridan javob ikki xil bo‘lishi mumkin. Birinchidan, tushunarlilik saqlanayotgan ekan, bu o‘zgarish tilning mavjudligiga tahdid solmaydi. Ikkinchidan, rasmiy hujjatlar, ta’lim va ilmiy matnlarda me’yorning saqlanishi zarur, chunki yozuvdagi xilma-xillik ma’lumot almashinuvini murakkablashtiradi.

2. Lotin va kirill yozuvlarining aralash qo‘llanilishi

O‘zbekistonda ikki yozuv bir vaqtda amal qilmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda bu aralashuv ayniqsa yaqqol ko‘rinadi: bir foydalanuvchi postni lotin yozuvida yozsa,

izohda kirill yozuvida javob berishi mumkin. Ba’zi hollarda bitta gapda ikki yozuvdagi harflar birga uchraydi. Bu hodisa ko‘pincha klaviatura sozlamalarining tez o‘zgarmasligi yoki yozuv o‘tishidagi odatiy noqulayliklar bilan izohlanadi.

Ushbu aralashuv imlo tahliliga qo‘shimcha murakkablik qo‘shadi, chunki bitta matnda bir nechta me’yor birgalikda amal qiladi. Bu esa o‘zbek tilining ikki yozuvli tarixiy tajribasini yangi kontekstda qayta ko‘rib chiqish zaruratini tug‘diradi.

3. O‘zlashmalarning yozilishi

Ingliz tilidan o‘zlashgan atamalar (masalan, “post”, “like”, “follow”, “online”) va rus tilidan kelgan so‘zlar ijtimoiy tarmoqlarda ko‘pincha asl shaklida yoki o‘zbekcha moslashmagan holda yoziladi. Ba’zan ular lotincha yoziladi, ba’zan esa o‘zbek tilining fonetik qoidalariga moslashtirilib, turli variantlarda uchraydi. Masalan, “лайк” kabi kirillcha-lotin aralash shakllar yoki “layk”, “laykk” kabi shakllar kuzatiladi.

O‘zlashmalarning imlosi bo‘yicha yagona tizim mavjud emasligi bu jarayonni murakkablashtiradi. Tilshunoslik adabiyotida o‘zlashmalarning ikki darajadagi moslashuvi ajratiladi: fonetik moslashuv (talaffuzga yaqinlashtirish) va grafik moslashuv (yozuv qoidalariga moslashtirish). Ijtimoiy tarmoqlarda ko‘pincha birinchi, ya’ni fonetik moslashuv ustun keladi, ikkinchisi esa kam uchraydi.

4. Qisqartmalar va raqamli belgilar

Tezkor muloqotda so‘zlar qisqartirilib yoziladi: “rahmat” o‘rniga “rah”, “hozir” o‘rniga “hzr”, “yaxshi” o‘rniga “ysh” kabi shakllar keng tarqalgan. Ba’zi hollarda raqamlar so‘zlarni ifodalash uchun ishlatiladi (masalan, “2” harfi o‘rnida “ikki” yoki “to” ma’nosida). Bu hodisa lingvistik jihatdan rebus tipidagi yozuvga o‘xshaydi.

Qisqartmalar til iqtisodiyotining namoyon bo‘lishi sifatida qaralishi mumkin: kam harf bilan ko‘p ma’lumot uzatish. Shu bilan birga, ular avlodlararo tushunmovchilikka olib kelishi mumkin, chunki katta yoshdagi foydalanuvchilar bu shakllarni har doim ham o‘qiy olmaydi.

5. Punktuatsiya va katta harflarning erkinlashuvi

Ijtimoiy tarmoqlarda vergul, nuqta va so‘roq belgilari ko‘pincha tushirib qoldiriladi. Katta harflar faqat hissiy urg‘u uchun ishlatiladi, masalan, “JUDA YAXSHI” yoki “nima gap”. Emoji va boshqa grafik belgilar punktuatsiya vazifasini bajarish uchun qo‘llanilmoqda, masalan, savol belgisi o‘rnida yoki hayrat belgisi o‘rnida .

Bu jarayon yozma nutqda intonatsiya va mimikani ifodalash ehtiyojidan kelib chiqadi. Og‘zaki muloqotda ohang va yuz ifodasi ma’noni yetkazadi, yozma muloqotda esa bu vazifani belgilar bajara boshlaydi.

Sabablar haqida mulohaza

Yuqoridagi o‘zgarishlarning asosiy sabablarini uch guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruh texnik omillardir. Klaviatura dizayni, avtomatik to‘g‘rilash funksiyalari va yozish tezligiga bo‘lgan talab imlo amaliyotiga bevosita ta’sir qiladi. Ba’zi hollarda avtomatik to‘g‘rilash tizimi o‘zbek so‘zlarini noto‘g‘ri tuzatadi, bu esa foydalanuvchilarni tizim tavsiyalariga moslashishga majbur qiladi.

Ikkinchi guruh ijtimoiy omillardir. Ijtimoiy tarmoqlarda guruhga mansublik, tezkor muloqot madaniyati va yosh avlodning o‘ziga xos til uslubi shakllanadi. Yozuvdagi “norasmiylik” ko‘pincha yaqinlik va samimiylik belgisi sifatida qabul qilinadi.

Uchinchi guruh ta’lim va normativ omillardir. Maktab va oliy ta’limda imlo qoidalarining o‘zlashtirilish darajasi, shuningdek, rasmiy nashrlarda imloning qanchalik izchil qo‘llanilishi amaliyotga ta’sir qiladi. Agar rasmiy va norasmiy muhit o‘rtasidagi farq katta bo‘lsa, foydalanuvchilar ikki xil yozish uslubini bemalol almashtiradi.

Muhokama

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlar o‘zbek tili imlosiga bir tomonlama emas, balki ikki yo‘nalishda ta’sir qilmoqda. Bir tomondan, ular imlo xilma-xilligini oshirib, normativ talablarning amaliy qo‘llanilishini qiyinlashtirmoqda. Boshqa tomondan, ular tilning tirik va moslashuvchan ekanligini ko‘rsatmoqda, yangi shakllar va ifoda vositalarini yaratmoqda.

Shu bilan birga, bu jarayonni faqat salbiy yoki faqat ijobiy deb baholash to‘g‘ri bo‘lmaydi. Tilning yozma shakli doimo ijtimoiy muhit bilan birga rivojlanib kelgan. Muhim masala — rasmiy va norasmiy yozuv o‘rtasidagi chegarani aniq saqlash, hamda raqamli muhitda yozuv madaniyatini oshirishdir.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilarni taklif qilish mumkin:

Klaviatura va to‘g‘rilash dasturlarida o‘zbek tilining tutuq belgisi va o‘zlashmalarini to‘g‘ri qo‘llaydigan sozlamalarni yaratish.

Ta’lim muassasalarida raqamli yozuv madaniyati bo‘yicha qo‘shimcha mashg‘ulotlar kiritish.

O‘zlashmalarning imlosi bo‘yicha izchil tavsiyalar ishlab chiqish.

Xulosa

Ijtimoiy tarmoqlar o‘zbek tili imlosiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Tutuq belgisining beqaror qo‘llanilishi, lotin va kirill yozuvlarining aralashuvi, o‘zlashmalarning turli shakllarda yozilishi, qisqartmalar va punktuatsiyaning erkinlashuvi asosiy o‘zgarishlar sifatida qayd etildi. Bu o‘zgarishlarning sabablari texnik, ijtimoiy va ta’limga oid omillarda ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari til siyosati va ta’lim tizimi uchun muhim ahamiyatga ega. Imlo me’yorlarini saqlash va shu bilan birga raqamli muloqotning real ehtiyojlarini hisobga olish — ikkala vazifani uyg‘unlashtirish zarur. Kelgusi tadqiqotlarda katta hajmdagi korpus asosida miqdoriy tahlil o‘tkazish, turli yosh guruhlari va platformalarni solishtirish hamda imlo o‘zgarishlarining dinamikasini kuzatish tavsiya etiladi.

Adabiyotlar

Baron, N. S. (2008). *Always On: Language in an Online and Mobile World*. Oxford University Press.

Crystal, D. (2006). *Language and the Internet* (2nd ed.). Cambridge University Press.

Tagg, C. (2015). *Exploring Digital Communication: Language in Action*. Routledge.